

УДК 377.016:811.161.2

DOI: 10.12958/2227-2844-2020-2(333)-2-92-100

Голуб Ніна Борисівна,

доктор педагогічних наук, професор, завідувач відділу навчання
української мови та літератури Інституту педагогіки НАПН України,
м. Київ, Україна.

olnazir_777@ukr.net

<https://orcid.org/0000-0002-3736-9296>

МОВЛЕННЄВИЙ ВЧИНОК НА УРОКАХ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ В ЛІЦЕЇ

Оновлення освіти означає передусім розгляд здатності змістового компонента вплинути на розвиток дитини, сформувати її як особистість, громадянина, забезпечити успішну соціалізацію. За висновками психологів, особистість – це «процес постійного самовизначення людини в реальному світі, що регулює пізнавальні процеси, вчинки, переживання тощо» (Леонт'єв, 2003, с. 440), а розвиток особистості – «це розвиток системи «людина – світ». У цьому процесі людина, особистість постає як активне, творче начало» (Леонт'єв, 2003, с. 448).

У теорії мовної діяльності, теорії спілкування, риториці дослідники оперують такими термінами, як *«мовленнєвий акт»*, *«мовна дія»*, *«мовленнєвий вчинок»*, *«мовленнєва подія»*, *«мовленнєва поведінка»* та ін. Віднедавна частину цих термінів додано до шкільної програми з української мови (розділ «Практична риторика»).

Обґрунтовуючи доцільність такого наповнення змісту, звертаємося до наукових розвідок.

Теорію вчинку активно досліджують психологи, лінгвісти, педагоги. Так, О. Ткаченко розглядає вчинок як одиницю «об'єктивації й дослідження особистості», «єдність внутрішнього і зовнішнього, суб'єктивного й об'єктивного», «єдність ствердження і заперечення, творення і репродукування, свідомого і несвідомого, вільного й необхідного» (Ткаченко, 1971, с. 181–182). Учений пропонує особливості вчинку розглядати для діагностування рівня можливостей, потенціалу особистості. Логіка міркувань автора така: «Якщо у вчинку об'єктивується особистість, то через історію вчинків (біографію) ми можемо збагнути психологію й соціологію особистості» (Ткаченко, 1971, с. 183–184).

На переконання З. Курцевої, мовленнєвий вчинок неодмінно відображає моральну сторону мовленнєвої поведінки й завжди передбачає рефлексію (Курцева, 2013).

Ю. Рождественський розглядає мовленнєвий вчинок як риторичну категорію, співвідносно з «етично організованими» риторичними топами,

що за своїм походженням є ціннісними судженнями і, відповідно, смисловими носіями моралі (Рождественський, 2003).

За визначенням О. Матяш, етичний комунікатор – «той, що діє відповідно до моральних принципів у будь-якій міжособистісній ситуації, незалежно від того, хто його партнер – доросла людина чи дитина, рівна йому за соціальним статусом чи нижча» (Матяш, 2011, с. 136). Дослідниця називає ознаки етичного комунікатора:

- відкритий світові й людям, прагне створювати в стосунках з іншими атмосферу довіри, відкритості, свободи;
- прагне долати бар'єри, що розділяють партнерів на шляху до порозуміння, діалогу;
- керується принципом «Не нашкодь!»;
- проявляє активність, участь, залученість у ставленні до партнера й ситуації загалом;
- відкрито визнає проблему й прагне знайти конструктивний спосіб розв'язання її;
- вникає у проблему й виявляє турботу;
- усвідомлює відповідальність за наслідки своїх дій (Матяш, 2011, с. 137).

Дослідниця розвиває думку про те, що навіть МЖ можна розглядати як мовленнєвий вчинок, наприклад, жанр вибачення.

Оскільки завдання освіти – формувати особистість, то очевидними результатами мають бути визначені ознаки сформованості її. Психологи ведуть мову про «зрілу» й «незрілу» особистість. Цікавими для нас є ознаки зрілості, а саме: наявність широких меж «я» (здатність поглянути на себе збоку; активна участь у трудових, сімейних і соціальних взаєминах; наявність хобі; інтерес до релігійних і політичних питань; любов до себе); теплі, сердечні соціальні стосунки (здатність виявляти глибоку любов, не запламовану власницькими інтересами й ревностями, до сім'ї, близьких друзів; співчуття, терпимість до різних цінностей і настанов; уміння управляти власними емоційними станами); реальне сприйняття, досвід і вимогливість (здорове відчуття реальності; наявність кваліфікації й пізнавальних досягнень; здатність відсувати на задній план особисті бажання заради важливої справи; цілеспрямованість у досягненні особистісно важливих реалістичних цілей); здатність до самопізнання й розвинуте почуття гумору; наявність цільної життєвої філософії (Х'єл, Зіглер, 2008, с. 199–200).

Психологи виділяють 5 особистісних характеристик повноцінно функційної людини, а саме: відкритість до переживання (здатні слухати себе, відчувати всю сферу переживань у собі; усвідомлювати найглибші думки й почуття; екзистенційний спосіб життя; організмична довіра (вибираючи дії в певній ситуації, керуються соціальними нормами, судженнями інших людей і власним досвідом); емпірична свобода (єдиний, хто відповідає за мої вчинки та наслідки їх – я сам);

креативність (наявність продуктів творчості (проектів, ідей, дій) і творчого способу життя) (Зіглер, 2008, с. 378).

На значному перетворювальному потенціалі вчинку міжособистісних стосунках наголошує І. Бех (Бех, 2006). Учений пропонує типологію вчинків із 30 видів (Бех, 2006, с. 192–235), а саме: патріотичний, вчинок-служіння, -відданість, -вірність, -збереження, -шанування, -вдячність, -чуйність, -самовідданість, -самостійність, -скромність, -розрада, -догодження, -приятне особистісне згуртовування, -зрада, -моральне самозбереження, -примирення, «Я»-центрованості, -присвячення, -милосердя, -щирість, -виконання, -благородство, -бездоганний життєвий учинок, -благоговіння, величі благодіянь, -великодушність, -опіка, -«хитромудрість», підступний, з прихованим підтекстом. Вона є дискусійною щодо типологічних ознак, однак корисною для практичного використання. Якщо в радянській школі до вчинків привертали увагу класні керівники під час виховних годин, то в сучасних умовах, розглядаючи українську мову як потужний, ефективний засіб формування мовної особистості, ми пропонуємо вчителів алгоритм системної роботи, що спонукає учнів до вчинків, що сукупно визначають поведінку мовця й рівень сформованості його.

Як свідчать дослідження експертів з питань освіти, риси характеру людини (наприклад, риси моральності: людяність, доброта, повага, справедливість, чесність, співчуття, надійність тощо) є індикаторами, що дають змогу прогнозувати досягнення кожного випускника. Зв'язок характеристик і вчинків, яким надає перевагу людина, очевидний: кожна риса проявляється у конкретному вчинкові.

Короткий огляд наукового внеску психологів, лінгвістів, педагогів у теорію вчинку підтверджує актуальність її. Водночас прикро зазначити, що механізми регулювання й формування системи вчинків, що впливають на якісний результат освіти, недостатньо висвітлені у працях методистів. Несправедливо проігноровано тему «Мовленнєвий вчинок» і в більшості шкільних підручників для 10 класу, незважаючи на те, що в програмі ця тема є.

Мета статті – обґрунтувати доцільність введення теми «Мовленнєвий вчинок» до шкільної програми з української мови, запропонувати прийоми системної роботи з формування культури й духовності учня як мовної особистості на уроках української мови.

Вчинки є проявом моральної позиції комуніканта, свідченням відповідного рівня мовленнєвої культури. Для набуття такого досвіду аналіз мовленнєвих вчинків на уроках має бути різнобічним і системним. Зокрема Необхідно звернути увагу учнів на те, що вчинок може бути виражений мовчанням, свідомою дією, висловленням, словом, бездіяльністю.

Пропонуючи тексти для аналізу мовних явищ, необхідно звертати увагу на змістову суть його, комунікативні наміри автора тексту чи героїв (мовців), наявних у ньому. Починати роботу потрібно з

елементарних речей: як одне слово спроможне підняти настрій, надихнути людину, уберегти від небезпечного кроку, змусити задуматися. Наприклад:

I. Поволі повітря довкола неї наповнювалося легкими хмарками аромату арабіки, кориці й... безмежної радості! Вона зробила кілька невеликих ковточків і, здавалося, відчула, як за спиною виростають білосніжні крила! Смакувала каву. Смакувала життя! Пританцьовувала босоніж, розглядаючи своє відображення у вікні. Сьогодні її день! Сьогодні її радість! Світ заглядав до неї у вікно й грайливо всміхався. На туалетному столику лежав маленький букетик фіалок. І записка: «Люблю» (*Слава Світова*).

II. Ті, хто в дитинстві завдавали мені болю, вочевидь, не думали бути жорстокими. Це були звичайні діти і багато чого не розуміли.

«Чому в тебе немає рук і ніг?» – запитували вони (*Н. Вуйчич*).

Аналізуючи мовленнєві вчинки, звертаємо увагу на вербальні й невербальні засоби вираження його, наприклад:

«Я нікчема, вигнанка, парія.

Немає сенсу видивлятися моїх колишніх друзів.

Хлопці й дівчата з-позаду сміються так голосно, що я розумію: кпинять вони з мене. Не можу втриматися. Повертаюся. Це Рейчел, оточена компанією хлопців, на яких одяг не з дешевого «Іст-Сайд-Молу». Рейчел Бруїн – моя колишня найкраща подруга. Вона дивиться поперед себе, десь над моїм лівим вухом. Слова ось-ось злетять з її вуст. Дівчинка, з якою ми виснажливо працювали в молодшому загоні скаутів, яка навчила мене плавати, знала все про моїх батьків, сприймала як належне мою кімнату. Як і є хтось у всій галактиці, кому мені страшенно хочеться розповісти, що насправді сталося, так це Рейчел. У мене стискається горло.

На мить наші погляди зустрічаються. «Я тебе ненавиджу» – беззвучно промовляють її губи. Вона повертається до мене спиною і сміється з друзями...» (*Л. Г. Андерсон*).

Прийомами привернення уваги до важливих деталей проблемної ситуації є запитання і завдання: *Визначте й назвіть одним словом стан, відчуття героїні твору. Чого в цю мить потребує дівчина? На що спрямований комунікативний намір Рейчел і хлопців? На чийому місці ви хотіли б опинитися? Чому? Уявіть себе в ролі героїні. Розкажіть про свої відчуття. Чи можна вважати такі вчинки нормою для нашого суспільства? Про що свідчать такі деталі невербальної комунікації: «дивиться поперед себе, десь над моїм лівим вухом», «беззвучно промовляють її губи», «повертається спиною»? Яке слово найповніше характеризує вчинок Рейчел? Чи хотіли б ви мати таку подругу? Чому? Як мала б поводитися справжня подруга?*

Погоджуючись з думкою З. Курцевої про те, що мовленнєвими вчинками можуть бути навіть мовленнєві жанри, зокрема вибачення, співчуття, зізнання, згода, відмова тощо. Так, виявом життєвих

принципів, цінностей є вміння людини говорити «ні» (жанр «відмова»).
Пропонуємо завдання:

*Визначте й критично оцініть мовленнєві жанри, наявні в текстах.
Чи можна назвати їх дієвими? Чому? На що вони впливають?*

I. Засмучений, прибіг додому, обійняв дідуся.

– Дідусю, чому хвилі зруйнували мій замок?

– Щоб хтось побудував на його місці інший і теж уторопав суть.

– Це несправедливо... Що залилося мені?

– Спогади, розуміння і можливості. Приміром, любити сильніше,
робити світ кращим і побудувати те, що хочеш, на березі свого моря.

– Мого?!

– Так.

– І де ж воно?

– Усередині тебе, Фініку (*Е. Сафарлі*).

II. Артем слухняно, наче школяр, примостився на лавці. Тепер їхні
очі опинилися майже на одному рівні, і Ярині не треба було поглядати на
хлопця знизу вгору. Вона дивилася прямо, без остраху, приховуючи
властиву їй сором'язливість.

– Я хотів тобі подякувати, – почав першим Артем.

– За що?

– Ти не вказала на мене... не впізнала там... у міліції.

– А... Так. Проте це не такий уже й благородний вчинок.

– Хіба?

– Я злякалася, що ти помстишся. Про бандитів стільки різних
страхів розповідають. От я й промовчала...

– Не слід. Хіба я бандит?

– А навіщо поліз красти?

– Сам незчувся... Набридло вислуховувати насмішки... Хотів
довести, що не боягуз... (*О. Радущинська*).

III. У багатьох вчинках людина постає виразно, з конкретними
рисами характеру. До прикладу текст про польського лікаря, письменника,
педагога, видатного громадського діяча Януша Корчака:

Уперше це сталося, коли Януш прийняв рішення не емігрувати до
Палестини перед окупацією Польщі, щоб не залишати «Будинок сиріт»
напризволяще напередодні страшних подій.

Вдруге – коли відмовився бігти з варшавського гето.

А втретє – коли всі мешканці «Будинку сиріт» уже піднялися у
вагон потяга, що відправлявся в табір, до Корчака підійшов офіцер СС і
спитав:

– Це ви написали «Короля Матіуша»? Я читав цю книгу в
дитинстві. Хороша книга. Ви можете бути вільні.

– А діти?

– Діти поїдуть. Але ви можете залишити вагон.

– Помиляєтеся. Не можу. Не всі люди – мерзотники.

А через кілька днів у концтаборі Треблінка Корчак разом зі своїми дітьми увійшов до газової камери. По дорозі до смерті Корчак тримав на руках двох найменших діток і розповідав казку, малюкам, які нічого не підозрювали (<https://isralove.org/load/14-1-0-209>).

Привертати увагу до позитивних вчинків, облагороджувати їх можна по-різному. Наприклад, сприятливим є такий текст і завдання до нього: *Прочитайте текст. Чи можна вважати його добрим мовленнєвим вчинком? Чому?*

«Нас так часто бомбардують шокуючими заголовками і поганими новинами, що здається, ніби світ котиться в прірву. Але в світі трапляються не лише катастрофи й нещастя! Багато хороших новин проходять повз нас, тому що журналістам не так цікаво про них розповідати, а ми краще запам'ятовуємо погане, ніж хороше.

1. Нідерланди офіційно стали першою країною в світі без бездомних собак!

2. Один індіанець садив по дереву кожен день протягом 35 років і виростив ліс, більший, ніж Центральний парк.

3. Супермаркет в Таїланді відмовився від пластикової упаковки і загортає овочі в бананове листя.

4. У Швеції придумали ось що: донори крові отримують повідомлення, коли їхня кров рятує чиєсь життя.

5. У Сан-Франциско відкрили клуб обіймів для літніх людей і старих собак, яким не вистачає тепла, спілкування і руху.

6. 4855 чоловік годинами стояли під дощем, щоб здати стовбурові клітини для порятунку 5-річного хлопчика з рідкісною формою раку.

7. У зоомагазинах в Каліфорнії тепер можна продавати кішок, собак і кроликів тільки з притулків» (Джерело: lifter.com.ua).

Отже, мовленнєвий вчинок відображає комунікативно-моральну сторону мовної поведінки особистості, якісні характеристики, що належать до результативних освітніх показників, які базуються на загальнолюдських ідеалах істини, добра й краси. Більшість учених мовленнєвий вчинок розглядають у площині етичності, моральності дій. Оскільки в шкільній методиці навчання української мови цей аспект недостатньо досліджений, є потреба говорити про нього як про перспективну лінгводидактичну проблему.

Список використаної літератури

1. Бех І. Д. Виховання особистості: Сходження до духовності. Київ: Либідь, 2006. 272 с.
2. Данильян О. Г., Тараненко В. М. Основи філософії: навчальний посібник. Харків: Право, 2003. 352 с. URL: http://library.nlu.edu.ua/POLN_TEXT/4%20KURS/4/1/001start.htm.
3. Курцева З. И. Речевой поступок и речевой этикет. *Проблемы современного образования*. 2013. №1. С. 6–15. URL: <http://www.pmedu.ru>.
4. Леонтьев А. А. Язык и речевая деятельность в общей и педагогической психологии: Избранные психологические труды.

Москва: Изд-во МПСИ; Воронеж: МОДЭК, 2003. 536 с.
5. Межличностная коммуникация: теория и жизнь / О. И. Матяш, В. М. Погольша, Н. В. Казаринова, С. Биби, Ж. В. Зарицкая; под науч. ред. О. И. Матяш. Санкт-Петербург: Речь, 2011. 560 с.
6. Рождественский Ю. В. Принципы современной риторики / под ред. В. И. Аннушкина. 3-е изд. испр. Москва: Флинта: Наука, 2003. 176 с.
7. Ткаченко О. М. Генетичний та функціональний зв'язок засобів комунікації та мислення. *Філософська думка*. 1971. №3. С. 34–48.
8. Хьелл К., Зиглер Д. Теория личности; пер. С. Меленевской и Д. Викторовой. 3-е изд. Санкт-Петербург: Питер, 2008. 607 с.

References

1. Bekh, I. D. (2006). Vykhovannia osobystosti: Skhodzhennia do dukhovnosti [Vikhovannya singularities: Descent to spirituality]. Kyiv: Lybid [in Ukrainian]. **2. Danylian, O. H. & Taranenko, V. M.** (2003). Osnovy filosofii [Fundamentals of philosophy]. Kharkiv: Pravo. Retrieved from http://library.nlu.edu.ua/POLN_TEXT/4%20KURS/4/1/001start.htm. [in Ukrainian]. **3. Kurtseva, Z. I.** (2013). Rechevoy postupok i rechevoy etiket [Speech Act and Speech Etiquette]. *Problemy sovremennogo obrazovaniya*, 1, 6-15. Retrieved from <http://www.pmedu.ru> [in Russian]. **4. Leont'yev, A. A.** (2003). Yazyk i rechevaya deyatel'nost' v obshchey i pedagogicheskoy psikhologii: Izbrannyye psikhologicheskiye trudy [Language and speech activity in general and educational psychology: Selected psychological works]. Moskva: Izd-vo MPSI; Voronezh: MODEK [in Russian]. **5. Mat'yash, O. I., Pogol'sha, V. M., Kazarinova, N. V., Bibi, S., Zaritskaya, Zh. V., Mat'yash O. I. (Eds.)**. (2011). Mezhlchnostnaya kommunikatsiya: teoriya i zhizn' [Interpersonal communication: theory and life]. Sankt-Peterburg: Rech' [in Russian]. **6. Rozhdestvenskiy, Yu. V. & Annushkin, V. I. (Eds.)**. (2003). Printsipy sovremennoy ritoriki [The principles of modern rhetoric]. 3-ye izd., ispr. Moskva: Flinta: Nauka [in Russian]. **7. Tkachenko, O. M.** (1971). Henetychnyi ta funktsionalnyi zv'yazok zasobiv komunikatsii ta myslennia [Genetic and functional sound of commons and communication]. *Filosofska dumka*, 3, 34-48 [in Ukrainian]. **8. Kh'yell, K. & Zigler, D.** (2008). Teoriya lichnosti [Personality theory]. Per. S. Melenevskoy i D. Viktorovoy. 3-ye izd. Sankt-Peterburg: Piter [in Russian].

Голуб Н. Б. Мовленнєвий вчинок на уроках української мови в ліцеї

У статті розглянуто вчинок як психологічну, лінгвістичну й педагогічну категорію, наголошено на особливостях мовленнєвого вчинку, обґрунтовано доцільність уведення теми «Мовленнєвий вчинок» до шкільної програми з української мови в ліцеї.

У теорії мовної діяльності, теорії спілкування, риториці дослідники оперують такими термінами, як «мовленнєвий акт», «мовна дія»,

«мовленнєвий вчинок», «мовленнєва подія», «мовленнєва поведінка» та ін. Віднедавна частину цих термінів додано до шкільної програми з української мови (розділ «Практична риторика»).

На значному перетворювальному потенціалі вчинку в міжособистісних стосунках наголошують психологи й педагоги. Аналізуючи висновки вчених різних галузей науки, авторка обґрунтовує актуальність питань теорії вчинку для освітньої практики, сучасних методик навчання української мови й пропонує прийоми, що системно спроможні забезпечити ефективність і результативність процесу формування компетентного мовця. Дослідниця поділяє думку лінгвістів про те, що навіть мовленнєві жанри можна розглядати як мовленнєвий вчинок, наприклад, жанр вибачення, співчуття, зізнання тощо.

У підсумку зроблено висновок: мовленнєвий вчинок відображає комунікативно-моральну сторону мовної поведінки особистості, якісні характеристики, що належать до результативних освітніх показників, які базуються на загальнолюдських ідеалах істини, добра й краси. Більшість учених мовленнєвий вчинок розглядають у площині етичності, моральності дій. Оскільки в шкільній методиці навчання української мови цей аспект недостатньо досліджений, на думку авторки, є потреба говорити про нього як про перспективну лінгводидактичну проблему.

Ключові слова: мовленнєвий вчинок, мовець, компетентна мовна особистість, мовленнєвий жанр, прийом.

Голуб Н. Б. Речевой поступок на уроках украинского языка в лицее

В статье рассмотрено поступок как психологическую, лингвистическую и педагогическую категорию, отмечено особенности речевого поступка, обосновано целесообразность введения темы «Речевой поступок» в школьную программу по украинскому языку в лицее.

В теории речевой деятельности, теории общения, риторике исследователи оперируют такими терминами, как «речевой акт», «речевое действие», «речевой поступок», «речевое событие», «речевое поведение» и др. Часть этих терминов добавлено в новую школьную программу по украинскому языку (раздел «Практическая риторика»).

На значительном преобразовательном потенциале поступка в межличностных отношениях акцентируют психологи и педагоги. Анализируя выводы ученых различных отраслей науки, автор обосновывает актуальность вопросов теории поступка для образовательной практики, современных методик обучения украинскому языку и предлагает приемы, которые способны системно обеспечить эффективность и результативность процесса формирования компетентную языковую личность. Исследовательница разделяет мнение лингвистов о том, что даже речевые жанры можно рассматривать в

качестве речевого поступка, например, жанр прощения, сострадания, признание и др.

В итоге сделан вывод: речевой поступок отражает коммуникативно-нравственную сторону речевого поведения личности, качественные характеристики, относящиеся к результативным образовательным показателям, основанным на общечеловеческих идеалах истины, добра и красоты. Большинство ученых речевой поступок рассматривают в плоскости этичности, нравственности действий. Поскольку в школьной методике обучения украинскому языку этот аспект недостаточно исследован, по мнению автора, есть основания говорить о нем как о перспективной лингводидактической проблеме.

Ключевые слова: речевой поступок, коммуникатор, компетентная языковая личность, речевой жанр, прием.

Holub N. A Speech Act at Ukrainian Language Lessons at a Lyceum

The article considers a speech act as a psychological, linguistic and pedagogical category, emphasizes peculiarities of a speech act, justifies feasibility of introducing the topic "Speech act" into school curriculum of Ukrainian language at a lyceum. By analyzing findings of psychologists, linguists and educators, the author emphasizes importance of issues of act theory for educational practice and modern methods of Ukrainian language teaching and offers techniques that are systematically able to ensure efficiency and effectiveness at forming a competent speaker. The researcher takes into account a linguistic opinion that even speech genres can be considered as a speech act, for example, a genre of apology, sympathy, confession and so on. By offering texts for analysis of linguistic phenomena, the author draws attention to substantive essence of a speech act, communicative intentions of an author, and linguistic expression of the act. Thus, a speech act is a testimony to an appropriate level of speech culture, reflects communicative-moral side of linguistic behavior of an individual and its qualitative characteristics.

Key words: speech act, speaker, competent linguistic personality, speech genre, technique.

Стаття надійшла до редакції 13.01.2020 р.

Прийнято до друку 01.03.2020 р.

Рецензент – д. п. н., проф. Горошкіна О. М.